

AZ IRODALOMTÖRTÉNET RESPUBLIKÁJA? Eredmények és perspektívák az 1945 és 1989 közötti korszak irodalompolitikájának történeti kutatásában

A REPUBLIC OF LITERARY HISTORY? Results and Perspectives in the Historical Research of Literary Policy of the Period between 1945 and 1989

Soltész Márton

PhD, irodalomtörténész, szerződéses kutató,
Nemzeti Közszerzői Egyetem Eötvös József Kutatóközpont Politika- és Államelméleti Kutatóintézet, Budapest
solteszmarton@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÁS

A Kádár-rendszerben pályája zenitjére érkező akadémikusnemzedék születésének századik évfordulójához érkezve időszerű folyamatnak lehetünk szemtanúi – s egyúttal tevékeny részesei – az 1945 és 1989 közötti magyar irodalomtörténet emblematikus tudósainak pályáját és hagyatékát, a jelzett időszak kéziratári és levéltári forrásait tanulmányozva. A még élő kortársak, szem- és fültanúk meghallgatását illetően sajnos a huszonegyedik órában vagyunk, de a jogörökösök igazságigényét és az eltérő életkorú kutatók munkakedvét, az értelmezőközösségnek a Rákosi- és Kádár-kor kultúrpolitikája iránti meg-megújuló érdeklődését látva, igazán nem lehet okunk panaszra. A kutatás szakmai – intézményi és finanszírozási – feltételeinek állandó változása dacára kedvező fejleményekről számolhatunk be.

ABSTRACT

Arriving at the 100th anniversary of the birth of the academic generation of the Kádár era, we can witness a timely process—and at the same time active participants—researching the career and legacy of the emblematic scholars of Hungarian literary history between 1945 and 1989, studying the manuscript and archival sources of the indicated period. Regarding the interrogation of surviving contemporaries, eye and ear witnesses, we are unfortunately in the twenty-fourth hour, but seeing the need for justice of the heirs and the willingness of researchers of different ages, the renewed interest in the cultural policy of the Rákosi and Kádár eras of the interpreting community, we really cannot have a reason to complain. Despite the constant changes in the professional—institutional and financial—conditions of research, we can report favorable developments.

Kulcsszavak: rendszerváltás, irodalomtörténet-írás, közvetítő irodalomtörténet, Nagy Péter, Király István

Keywords: regime change, literary history writing, intermediary literary history, Péter Nagy, István Király

1989 végére a „felszabadulás” utáni magyar irodalomtörténet meghatározó szerzői – a politikai nómenklatúra-váltások természetének megfelelően – egyik napról a másikra nemkívánatos személyek lettek. A közvélemény s a nyomában lihegő, kegyelmet és méltányosságot nem ismerő utókor nem volt tekintettel sem egyéni szakmai teljesítményre, sem emberi formátumra, kvalitásokra. Akik az 1945 utáni „átkos sztalinista”, majd a kádári–aczéli, úgynevezett „puha” diktatúra kultúrpolitikájának szekerét tolták (*horribile dictu*: maguk is utasai voltak a „vörös postakocsinak”), s vesztükre-mentségükre nem váltottak idejekorán paripát, azaz nem csatlakoztak a rendszerváltó elit valamely divatos platformjához, menthetetlenül megsemmisültek: mind emberileg, mind szakmailag légtüres térbe kerültek. Kétségkívül erre a sorsra jutott a két eminens Szabó Dezső-olvasó, Nagy Péter (1920–2010) és Király István (1921–1989) is. Előbbi tavaly, október 12-én ünnepelte volna, utóbbi idén, július 15-én ünnepelné századik születésnapját.

Királynak, mondhatni, „szerencséje” volt: bár az általa mindvégig hittel és elvi szigorral szolgált és épített szocializmus végnapjait még megélte, magát a rendszerváltást (a prágai bársonyos forradalmat, a berlini fal leomlását, Nicolae Ceaușescu kivégzését, az első magyarországi szabad választásokat) már nem. A kilencvenes évek gazdasági, politikai és morális válságától, tanítványai egy részének pálfordulásától, egykori tanszéke oktatóinak elutasításától, a stigmatizáltság – a szellemi magány és fölöslegessé válás – romboló élményétől megkímélte őt a korai halál. De éppen a romló egészségi állapot, a nemzetközi politika fejleményei, s különösen a barát, nemzedéktárs és örökös vitapartner, Pándi Pál (1926–1987) elvesztése indították a nyolcvanas évek utolsó harmadában önéletrajzi számvetésre Király Istvánt is. Már 1987–88-ban, a kultúrpolitikus Pándi sorstörténetét rekonstruáló interjúkötet anyagának rögzítésekor kimondta, ami a szívét nyomta: „Bennünket a magunk vállalt szerepe a szocializmus korai abszolutisztikus-terrorisztikus – illetve későbbi felvilágosult-abszolutisztikus-paternalista – formáival kötött össze, s ez kisugárzott egyéni, emberi megítélésünkre is.” Noha Király a Szépirodalmi Kiadó egykori lektora, Domokos Mátyás *Leltárhiány* című legendás tanulmánya és az annak nyomán Pándit sújtó lelki krízis kapcsán fogalmazta meg, egyúttal saját tapasztalatairól is vallottak sorai: „Pali [...] Megérezte, hogy az ember a szerep, és nem önmaga, és a történelem a szerepet ítéli meg, és nem a személyt.” (Csáki–Kovács, 1990, 204.)

Nagy Pétert matuzsálemi korban, 2010. január 20-án, életének 90. esztendejében érte a halál. S Királlyal ellentétben meg kellett érnie, hogy műveire nem, vagy ha mégis, csupán ellenpélda gyanánt hivatkoznak. Örököse által őrzött, 1992 és 2010 között vezetett naplójegyzeteinek tizenkilenc kötete a rendszerváltást követő meghasonlás, az öngyilkossági késztetéssel folytatott küzdelmek, utóbb a túlélés, az önszembesülés megrázó emberi dokumentuma. *Kósza jegyzetek* munkacímű, mintegy két és félezer oldalnyi napi számvetése ugyanakkor tanulságos olvasmány is. Egy 1994-es naplójegyzet például ijesztő pontossággal jelzi a közönség és az irodalmár szakma vészes eltávolodását. Azt a megállíthatatlannak tűnő folyamatot, amelynek során a „közvetítő irodalmat” visszavonhatatlanul felváltja a belterjes és szűk látókörű szakmai párbeszéd, s amelynek következtében az irodalomtudomány *mint hivatás* legitimitása – éppen kulturális hasznosulásának kulcsa, azaz társadalmi bázisának felmorzsolódása révén – szertefoszlik.

„A mi szemünkben [...] – írja 1994. február 27-én, Eötvös kollégiumi tanárakra, Keresztury Dezsőre (1904–1996) és a tanítványi kör tagjaira, Julow Viktorra (1919–1982), Kéry Lászlóra (1920–1992), Király Istvánra és Pándi Pálra is utalva – az irodalomtörténet-írásnak népszerű funkciója van, vagy ha úgy tetszik jobban, szekunder irodalmi funkciója. A most divatos iskoláknak, köröknek, trendeknek, mifeneknek pedig határozott szándékuk, talán bevallott céljuk is bezárkózni a szakemberek szűk körébe, s ott bonyolítani eszmejátékait. [...] Ha lesz még a jövőben irodalomtörténet-írás, kritika, korrajz, mifene, akkor az – nyilván más módon és eszközökkel, de – csak a »mi« módunkon lehetséges: ha ez a szakma elveszíti a közönséggel a kapcsolatot, elveszíti az értelmét is. Akkor elég lesz ötven példányban lexeroxoztatni egy-egy nagyságos elmeművet, és elküldeni az érdekelt egyetemek könyvtárának: porosodjon ott.” (Nagy, [1992–2010])

Nagy Péter sommás ítélete persze kérdések sorát veti fel. Tudatos számítás volt-e irodalomtörténet és olvasóközönség szerves kötésének felszámolása, vagy csupán ellenreakció, járulékos következmény? Vajon taktikai lépésként értékelendő-e szakmánknak a tudomány felhőkakukkvárába történő évtizedes visszavonulása vagy a korszerűség oltárán bemutatott, elkerülhetetlen áldozatként? (Ma már talán a történet/tudomány paradigmaváltás egykori élharcosai sem tudnák megmondani.) Egy biztos: az elemzési és értékelési szempontok lecserélődése, az elméleti szakértelem felértékelődése nem pusztán egy szűk körű szakmai konszenzus következménye volt. Nagyban hozzájárult, hogy a politikai szisztémaváltással párhuzamosan megváltoztak a humántudományok intézményi feltételei is. Megfogyatkoztak az egyetemi és kutatóintézeti státuszok, átalakult a szakmai fórumok finanszírozásának bevett rendje. Függetlenül a „nagy nemzeti elbeszélések” iránti (posztmodern?) szkepszistól, bizonytalanná vált a hagyományos filológiai, textológiai, bibliográfiai, kritikai és szintézisteremtő munka anyagi és inf-

rastrukturális bázisa. Klasszikusaink életművének kritikai kiadása megtorpant vagy végleg leállt, a tudományos kiadók megszűntek, átalakultak. (A 2010-es évek elején, kiadói szerkesztőként, saját szememmel láttam, hogy egyes akadémiai szakfolyóiratok – gazdaságossági megfontolásból – rendre év végén, egyetlen nyomdai számla ellenében jelentették meg összes tárgyévi számukat. Király István *Kortársa* és *Szovjet Irodalma*, Nagy Péter *Irodalomtörténete* idején ilyen elő nem fordulhatott volna.)

A kilencvenes években, sőt gyakorlatilag a kétezres évek végéig – részben a „teoretikus fordulatnak”, részben az ideológia szolgálóleányaként évtizedeken keresztül szerény, de biztos fizetést élvező filológia kényszernyugdíjazásának köszönhetően – úgy tűnt, a történeti megközelítés végleg érvényét veszítette. Majd a filológus-textológus nemzedék „utolsó mohikánjai”, Bodnár György (1927–2008), Botka Ferenc (1929–2011), Kerényi Ferenc (1944–2008) és Péter László (1926–2019) halálával az irodalomtörténet süllyedő hajójáról a tisztikar is távozni látszott. Átalakult, lényegében profilt váltott – piaci alapokra helyezte működését – a szakma egyik utolsó mentsvára, az Argumentum Kiadó is, miután igazgatója, a filológia iránti elkötelezettség jegyében nemegyszer a deficitet is vállaló Ady-kutató, Láng József (1937–2016) távozott az élők sorából. Nem sokkal később követte őt közös barátunk, a 20. század utolsó harmadának legtermékenyebb és legszélesebb látókörű irodalom- és színházkritikusa, Tarján Tamás (1949–2017) is. (Hadd tegyem sietve hozzá: Tamás volt bő egy évtizeden át a Király István-díj kuratóriumának titkára, kinek „hunyt mestere” iránti tanítványi hűsége csupán Agárdi Péter és N. Pál József önzetlen lojalitásával mérhető.)

Volt tehát egy nemzedék, a Király István, Szabolcsi Miklós (1921–2000), Nagy Péter, Pándi Pál, Julow Viktor, Szauder József (1917–1975) és Kéry László nevével fémjelezhető tudogeneráció, amelyről tanárim, barátaim (Kenyeres Zoltán, Kulin Ferenc, Sipos Lajos, Veres András) hol indulattal, hol elérzékenyülve, de lényegében kivétel nélkül elismeréssel szóltak. A személyükkel kapcsolatos diskurzus azonban a legkritikábban emelkedett el a kedélyes anekdotázás és a szakszerű információátadás szintjéről. Évről évre tapasztalnom kellett, miként fogynak a szemtanúk, s hogy a korszak filológiai igényű megismerését célzó pályázati színopszisaimat miként dobják vissza a különböző egyetemi, akadémiai és kutatóintézeti grémiumok. Noha megjelentek itt-ott izgalmas, nem egy esetben komoly levéltári kutatásokon alapuló tanulmányok (Babus Antal, Papp István, K. Horváth Zsolt, Révész Sándor, Standeisky Éva és mások tollából), sőt 2008 és 2014 között nyilvános vitára bocsátottak és sikerrel megvédték két úttörő jelentőségű doktori disszertációt (Scheibner Tamás és Szolláth Dávid munkái *A magyar irodalomtudomány szovjetizálása* és *A kommunista aszketizmus esztétikája* címmel utóbbi könyvformában is megjelentek), ezek azonban hajszáltrepedések voltak csupán az amnézia monolit tömbjén. A valóságban az 1945 és 1989 közötti időszak meghatározó irodalomtörténész akadémikusainak hagyatéka, akárcsak

a Magvető és a Szépirodalmi Kiadó sok száz folyóméternyi iratanyaga, napjainkig feldolgozatlanul (mint Pándi Pálé az OSZK 396-os számú fondjaként), részben zárolt letétként (mint 2016-ig Nagy Péteré az MTA Könyvtár és Információs Központ Kézirattárában), részben az örökösök birtokában vagy levéltári raktárak mélyén tűrte az utókor kutatószenvédélyének késlekedését.

Valószínűleg már Szőnyi Tamás kétkötetes *magnum opusa*, a *Titkos írás. Állambiztonsági Szolgálat és irodalmi élet 1956–1990* című monográfia megágyazott a várva várt fordulatnak, az igazi áttörést azonban Király István naplójának 2017-es megjelenése hozta el. Az 1080 könyvoldalnyi szöveg sajtó alá rendezését, jegyzetelését és az annotált névmutató összeállítását végző munkacsoportnak tagja volt a pécsi egyetemről frissen nyugdíjba vonult Agárdi Péter mellett az akadémikus közel nyolcvandoboznyi kéziratos hagyatékát feldolgozó és a kötet utószavát jegyző Babus Antal, a napló idegen nyelvű szakaszait szépprózai vénával magyarra fordító Katona Ferenc levéltáros, a *Csillag* című folyóirat történetét kutató PhD-hallgató, T. Tóth Tünde, valamint a Magvető Kiadó szerkesztői, Schmal Alexandra, Turi Tímea és e sorok szerzője is. Szerkesztői munkánk forgácsait vaskos dosszié őrzi: levélben és telefonon keresztül (kit így, kit úgy) szóra bírtuk Pomogáts Bélától és M. Kiss Sándortól Varga Lajos Mártonon és Radnóti Sándoron át Vasy Gézáig és Veres Andrásig a szakma legjavát.

Utólag, a névmutatót s a fogadtatás dokumentumait (több mint negyven cikket) újraolvasva látszik csak igazán, milyen sajátos határhelyzetben debütált ez a 2018 nyarán már másodsor, javított kiadásban megjelenő könyvszenzáció. A Millenárison és az ELTE-n rendezett teltházas bemutatók idején ugyanis még élt Bárdos Pál (1936–2017), Fenyő István (1929–2017), Heller Ágnes (1929–2019), Jankovics József (1949–2021), Kósa Ferenc (1937–2018), Konrád György (1933–2019), Méray Tibor (1924–2020), Rónay László (1937–2018), Szerdahelyi István (1934–2017), Tandori Dezső (1938–2019), Tarján Tamás, Ungvári Tamás (1930–2019) és Varga Lajos Márton (1942–2017), akiknek személyes élményük volt Király István – a tanár, a tudós, a szerkesztő, a barát és vetélytárs. A recenziók nagyobbik része a személyes ismeretség és érintettség nyomán született: elismerő és elutasító gesztusok, érvek és ellenérvek, kiegészítések és helyreigazítások sorakoznak a jól ismert anekdotikus köntösben. Szót kértek azonban már az újabb nemzedékek is – a harmincas–negyvenes fiatal s a középgeneráció tagjai, akiknek a napló szövege elsősorban „csak” forrás: értelmezésre szólító szöveg.

A kéziratot befogadó könyvsorozat, a Réz Pál-interjúkötettel újrainduló *Tények és Tanúk* sikere révén ráadásul tanúi lehettünk a filológia örömteli reneszánszának is. A RETÖRKI-könyvek forrásközléseivel megtámogatva új lendületet vettek az 1945 és 1989 közötti korszak irodalmi és irodalompolitikai eseményeit érintő kutatások. Elismeréssel olvastuk Bíró Éva tanulmányait Julow Viktorról, Barát József könyvét Szauder Józsefről, s ha kritikával is, de örömmel üdvözlöttük Szeredi Pál forráskiadványait, a „nemzetépítő demokratikus ellenállás” Ká-

dár-kori történetével kapcsolatos szintéziskísérletét. Úgy tűnik, a steril, szofisztikált irodalomelmélet mint üdvözítő ideológia helyét és szerepét a 21. század harmadik évtizedébe lépve az egymással vetélkedő emlékezetpolitikai narratívák veszik át; a forrásokra épülő, vitázó-kiegészítő, árnyaló-korrigáló eszme- és irodalomtörténet elhagyott csarnokaiba a *Kulturkampf* harci szekerei nyomulnak be. S e váltás eredményeként szinte szükségszerűen ütik fel fejüket a prekonceptiózus dilettantizmus olyan szégyenletes példái is, mint Beke Albert Illyés-gúnyírata vagy Raffay Ernő Ady-sorozata.

De ha lenyesegetjük e vadhajtasokat – márpedig Gróh Gáspár húszoldalas bírálata a Beke-kötetről önmagában is jelzi e világnézettől független tisztázó szándékot –, akkor láthatóvá válik: a jogörökösök fiókjából előkerülő naplók és emlékiratok, a köz- és magángyűjteményekben felkutatott jegyzőkönyvek, lektori jelentések és az ezek alapján készülő monografikus feldolgozások révén lassanként elhárulnak az 1945 és 1989 közötti időszak meghatározó személyeinek, eseményeinek és eszmeáramlatainak kutatását ellehetetlenítő akadályok. A megnyíló anyagi forrásoknak, a részben új, részben megújuló-átalakuló kutatóintézeti infrastruktúrájának köszönhetően végre megindultak, s évről évre újabb eredményekkel kecsegtetnek a szocialista kultúrpolitika évtizedeit érintő – kéziratári, levéltári, könyvtári és *oral history* forrásokra épülő – alap kutatások.

Ezek egyikeként a *Múlt és Jövő* folyóirat 2021/4. száma közli Nagy Péter *Levelek Piroskának* című, mindeddig zárolt kéziratként őrzött emlékirata nyitó fejezeteit; Schmal Alexandra és Kardos András sajtó alá rendezte az *Országos Széchényi Könyvtárban* őrzött kéziratot hagyatékból Pándi Pál munkaszolgálatos naplóját, s kiegészítve azt az akadémikus mindeddig csupán szűk szakmai körben ismert, 1956-os újságcikkeivel, levelezésének egyes viszonylataival, újabb rangos kötet készül a *Tények és Tanúk* sorozatban. Végül, de nem utolsósorban Agárdi Péter és e sorok szerzője a jubiláló Király István válogatott írásait gyűjtötte kötetbe *Petőfitől Tandoriig* címmel, amely az Osiris Kiadó *Irodalomtörténeti Könyvtár* sorozatában látott napvilágot a 2021-ben – rendhagyó módon – szeptemberben megrendezett Budapesti Ünnepi Könyvhéten. Amint azt a szerkesztői utószóban is hangsúlyoztuk: válogatásunk „híradás egy korról, amelyben – az erős politikai-ideológiai determináció mellett és ellenére – az irodalom és a többi művészet, a kollektív és egyéni önismeret, a tárgyszerűségre törekvő józan nemzettudat fontos volt a magyar kultúra és közgondolkodás számára”. Őszintén reméljük, hogy az akadémikus ismertebb és kevésbé ismert (különböző irodalmi folyóiratokban megjelent) Ady-tanulmányainak újraközlésével, valamint Illyés Gyula *Új versek* című – a költő 1956 utáni visszatérését előkészítő – verseskötetéről írott, máig viták tárgyát képező lektori jelentésének közreadásával sikerül ellensúlyoznunk egyrészt a szakmaiatlan megközelítések tendenciózus ítéleteit, másrészt hangsúlyozni a Nyugat esszé hagyományában gyökerező *közvetítő irodalomtörténet* fontosságát és folytonosságát.

IRODALOM

- Baráth J. (2019): *Irodalomtudós a kultúrharcban. Szauder József 1917–1975*. Budapest: Kossuth Kiadó
- Bella K. (2016): *A Szépirodalmi Könyvkiadó története 1950–1956*. Doktori disszertáció (kézirat), https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/32837/dissz_bella_katalin_irodalomtud.pdf
- Bolvári-Takács G. (2020): *A művészetpolitika mechanizmusai. Interpretációk és források a Kádár-korszak értelmezéséhez*. Budapest, Gondolat Kiadó
- Csáki J. – Kovács D. (1990): *Rejtőzködő legendárium. Fejezetek egy kultúrpolitikus sorstörténetéből*. Budapest: Szépirodalmi–Szemtanú Kiadó
- Elek I. – Lezsák S. – Márton Gy. (szerk.) (2016): *Írók az Írószövetség történetéről (1945–75)*. (RETÖRKI-könyvek 18) Lakitelek: Antológia Kiadó, https://library.hungaricana.hu/en/view/RetorkiKonyvek_018/?pg=0&layout=s
- Falusi M. – Pécsi Gy. (főszerk.) (2021): *Magyar irodalmi művek 1956–2016. (MMA Lexikonok)* Budapest: MMA Kiadó
- Gróh G. (2021a): *Kommunista, társutas vagy különutas? Beke Albert: Illyés Gyula a kommunista (I. rész)*. *Kortárs*, 65, 1, 53–65. http://epa.niif.hu/00300/00381/00265/pdf/EPA00381_kortars_2021_01_053-065.pdf
- Gróh G. (2021b): *A gyűlölet csapdájában: Beke Albert Illyés-képe*. Beke Albert: Illyés Gyula a kommunista (II. rész). *Kortárs*, 65, 2, 84–99. http://epa.niif.hu/00300/00381/00266/pdf/EPA00381_kortars_2021_02_084-099.pdf
- Imre Z. – Ring O. (szerk.) (2018): *Szigorúan titkos. Dokumentumok a Kádár-kori színházirányítás történetéhez 1970–1982*. Budapest: PIM–OSZMI, https://library.hungaricana.hu/en/view/ORSZ_PIMU_021/?pg=0&layout=s
- Kerekes-Bíró É. (2019): *Julow Viktor és az 1956-os forradalom és szabadságharc*. *Gerundium*, 9, 3–4, 164. https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/279243/Kerekes_Biro_Eva.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Kiss F. (ifj.) – Bakos I. (szerk.) (2013): *Emlékkönyv Dr. Kiss Ferenc irodalomtörténész, író, kritikus, tanár 85. születésnapja alkalmából*. Budapest: Kairosz Kiadó
- Kiss Gy. Cs. – Szilcz E. (2016): *A másik Magyarország hangja. Dokumentumok az Írószövetség 1986-os közgyűléséről*. (RETÖRKI-könyvek 16) Lakitelek: Antológia Kiadó, https://library.hungaricana.hu/en/view/RetorkiKonyvek_016/?pg=0&layout=s
- Moldova Gy. (2021): *Az utolsó tölteny 13. (Önéletrajzi töredékek)* Szentendre: Urbis Könyvkiadó
- Nagy P. [1986–1991]: *Levelek Piroskának: Emlékeim*. Kézirat. MTA KIK Kézirattára, Ms 2588/1. (Zárt anyag)
- Nagy P. [1992–2010]: *Kósza jegyzetek*. Kézirat a szerző és az örökös tulajdonában
- Ózer Á. – Berényi E. – Ferencz-Fehér D. et al. (szerk.) (2019): *A címzett: Bori Imre. Válogatás a Bori Imrének írt levelekből (1951–1989)*. Újvidék: Forum Kiadó
- Simon Zs. (2011): *A Nagyboldogasszony úttól a Ménesi útig. Történetek és dokumentumok az MTA Irodalomtudományi Intézetének életéből*. Budapest: Nap Kiadó
- Szász L. (2017): *„Szerepvivő ember lettem”*. Esszék. Miskolc: Felsőmagyarország Kiadó
- Szeredi P. (2015): *Nemzetépítő demokratikus ellenállás a Kádár-korban 1956–1987*. Pilisszentkereszt: Barangoló Kiadó, https://library.hungaricana.hu/en/view/RetorkiKonyvek_SK_0001/?pg=0&layout=s
- Veres A. (2020): *Király István Adyja*. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 124, 2, 202–223. <http://itk.iti.mta.hu/megjelent/2020-2/veres.pdf>